

УДК 314.14:303.442.3.023-058.232.6 (477"1937")

*Сергій Білан
(Київ)*

ПЕРЕПИС НАСЕЛЕННЯ 1937 Р. ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У ПЕРЕДВОЄННУ ДОБУ

В статті зроблено спробу висвітлити соціально-демографічні наслідки Голодомору 1932-1933 рр. в Україні на основі аналізу матеріалів Всесоюзного перепису населення 1937 р.

Ключові слова: Всесоюзний перепис населення 1937 р., історичне джерело, достовірність статистичної інформації, демографічні наслідки, українське селянство

Постановка проблеми в загальному вигляді. Потреба в обліку населення виникла давно і була пов'язана із необхідністю оподаткування людей. В Україні відомості про перші обліки населення відомі з IX ст., однак вони були епізодичними та охоплювали лише окремі українські території.

Переписи населення у сучасному розумінні як процеси збору, узагальнення, оцінювання, аналізу та публікації демографічних, економічних та соціальних даних про населення, що проживає у країні чи на виразно відмежованій території на певний момент часу, почали проводитись у нашій країні з кінця XIX ст.

Всезагальні переписи населення, для яких були характерні централізованість, охоплення всього населення, одночасність та короткочасність, безпосереднє отримання відомостей у населення експедиційним шляхом, а також єдність вимог, програм та методик, проводились в СРСР у 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979 і 1989 роках.

Найсуперечливішим із радянських переписів став Всесоюзний перепис населення 1937 р., результати якого показали величезні втрати людності через штучний голодомор в Україні, колективізацію та масові репресії й розстріли, тому їх було закрито в таємні сховища і засекречено до початку 90-х рр. XX ст., а тих, хто керував переписом і робив усе можливе, щоб забезпечити його правдивість, розстріляно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Статистичні джерела історичного дослідження демографічної картини України 1933-1939 рр. можна дослідити на підставі офіційних нормативних актів, розроблених та затверджених центральними органами державної влади, відповідальними за організацію та проведення перепису 1937 р. Друга група джерел – це статистичні довідники, які видають за підсумками проведення переписів населення, де крім власне статистичної інформації, часто наводять коментарі до тих чи інших показників і відображають найважливіші тенденції щодо їх зміни за міжпереписний період, зазначають виявлені під час проведення перепису труднощі, що виникли у роботі з населенням тощо. Однак, значну частину матеріалів перепису 1937 р. було знищено, його результати засекречено, а статистичні довідники досліджуваного періоду надавали спотворену інформацію щодо кількості та складу населення, яка застигла на відмітці станом на 1 січня 1933 р. Відтак, науково коректний історичний аналіз Всесоюзного перепису населення 1937 р. можливий лише на основі зіставлення наукових публікацій з питань його організації, де автори роблять певні висновки.

На сучасному етапі розвитку історичної науки існує значна за обсягом наукова література, у якій досліджено історію, теорію та методологію проведення перепису населення 1937 р., де такі дослідники як Ю. Арутюнян, Л. Дробіжева, В. Жиромська, І. Кисельов, В. Кондратьєв, С. Кульчицький, С. Максудов Є. Машихін, Ю. Поляков, В. Симчера, О. Суколов, В. Цаплін, з різним ступенем деталізації аналізують демографічні показники України та їх зв'язок з іншими статистичними показниками. Однак, публікації зазначених вище авторів здебільшого присвячені окремим демографічним проблемам і не мають цілісної інформації про переписні матеріали 1937 р., а тому й не відображають цілісну картину соціального розвитку українського селянства в 1933-1939 рр. Однак, скласти уявлення про темпи демографічних змін українського селянства у передвоєнну добу можна лише на підставі

аналізу таких достовірних джерел наукової інформації як дані офіційних переписів, зокрема результатів проведення Всесоюзного перепису населення 1937 р.

В статті ми мали на меті дослідити обсяг переписних матеріалів 1937 р. та ступінь їх оприлюднення, виявити рівень наявності інформації в них про стан населення на території УРСР і, зокрема, можливість висвітлення соціально-демографічних наслідків Голодомору 1932-1933 рр. в Україні.

Виклад основного матеріалу. Аналіз архівних джерел дає підстави констатувати, що працівники НКВС супроводжували процес Всесоюзного перепису населення 1937 р., не знаючи, якої небезпеки від нього можна чекати, тому в спеціальному зведенні “Про контрреволюційну діяльність у зв’язку з Всесоюзним переписом населення” від 10 січня 1937 р., підготовленому для В. Балицького, і на його основі – загальному зведенні від 13 січня, надісланому в ЦК КП(б)У, йшлося не про його результати, а лише про спроби антирадянських елементів дискредитувати й зірвати Всесоюзний перепис.

У 1934 р. відділи ЗАГС були передані у підпорядкування НКВС. 28 вересня 1935 р. газета “Правда” опублікувала постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Про постановку обліку природного руху населення”, де стверджувалося, що ця справа перебувала у незадовільному стані: “Органи обліку часто використовувалися класовими ворогами (духовенством та куркулями), які проникли в ці організації і проводили контрреволюційну, шкідницьку роботу (реєстрація декілька разів смерті одних і тих же осіб, недооблік народжуваних і як наслідок низький рівень природного приросту населення)” [7, С. 31]. Намагаючись приховати наслідки Голодомору звинуваченням працівників ЗАГС у шкідницькій діяльності, Й. Сталін поклав на партійно-державне керівництво додаткові обов’язки, пов’язані з обліком демографічних процесів, а сам взяв на себе функцію монопольного інформатора з питань смертності, народжуваності і загальної чисельності населення.

З метою припинення поширення чуток про величезні втрати населення внаслідок голоду 1932-1933 рр., Й. Сталін зробив дві необережні заяви. Зокрема, виступаючи у січні 1934 р. із звітною доповіддю ЦК ВКП(б) на XVII з’їзді, він наголосив на зростанні населення країни з 160,5 млн. чоловік наприкінці 1930 р. до 168 млн. наприкінці 1933 р. Походження цифри 168 млн. легко зрозуміти, вона складалась з опублікованої ЦУНГО оцінки чисельності на січень 1933 р. (165,7 млн. чоловік) та річного природного приросту населення, який на початку 30-х рр. дорівнював приблизно 2,5 млн. чоловік. Обнародуванням такої цифри Й. Сталін давав зрозуміти всім, хто робив прогнози про втрати радянського населення від голоду, що в СРСР його не було. На демографів оголошена цифра наводила жах, оскільки вони розуміли, що в найближчому майбутньому доведеться проводити черговий після 1926 р. перепис населення і опублікувати його результати. Не було сумніву, що очікувані результати, враховуючи кількість жертв голоду 1932-1933 рр., будуть значно меншими.

Названа Й. Сталіним цифра чисельності населення у 168 млн. чоловік використовувалася тільки у пропагандистських виданнях 1934-1935 рр., оскільки у подальшому демографам було заборонено публікувати офіційні дані про чисельність населення на початок кожного року, як це робилося раніше. Минали роки, а ці дані застигли на відмітці початку 1933 р. Наприклад, у 1936 р. в м. Києві вийшов “Довідник адміністративного територіального поділу УСРР (за станом на 15 грудня 1935 р.)”, а дані про населення наведено станом на 1 січня 1933 р.

Повторний “демографічний демарш” Й. Сталін зробив у промові на Всесоюзній нараді комбайнерів у грудні 1935 р., де він заявив: “У нас тепер всі говорять, що матеріальне становище трудящих значно поліпшало, що жити стало краще, веселіше. Це, звісно, правильно. Але це веде до того, що населення почало розмножуватися куди швидше, ніж у старий час. Смертності стало менше, народжуваність більше, і чистого приросту виходить незрівнянно більше. Це, звісно, добре, і ми це вітаємо. Тепер у нас кожний рік чистого приросту населення виходить близько 3 мільйонів душ. Це значить, що кожний рік ми одержуємо приросту на цілу Фінляндію” [7, С. 31].

Безсумнівно, що смертність в 1934-1935 рр. різко зменшилася, оскільки під час

Голодомору в першу чергу гинули люди похилого віку, а відповідно, поточні показники природного руху стали більш сприятливими. Однак, друга заява Й. Сталіна означала, що після цифри в 168 млн. чоловік на початок 1934 р. уже на початок 1935 р. в Радянському Союзі повинен був виявитися 171 млн. чоловік. Відповідно, у 1936 р. чисельність населення повинна була дійти до 174 млн., а на початок 1937 р. – 177 млн. чоловік.

Відтак, не можна не погодитись з думкою С. Максудова, який зазначав: “Не уникнути враження, що керівники країни і навіть демографи не мали в 1930-1937 рр. реального уявлення про наслідки здійснюваних соціальних заходів. Вони не могли не здогадуватися, що голод і масова смертність на селі змінюють демографічну картину, але як і наскільки – не знали” [8, С. 122].

В основу другого п’ятирічного плану в 1932 р. була покладена цифра чисельності населення в 165,7 млн. чоловік, і, на кінець п’ятирічки в 1937 р. передбачалося її збільшення до 168 млн. Відтак, на початку 1934 р., коли XVII з’їзд ВКП(б) приймав другий п’ятирічний план, демографи не знали, що в країні не більше 158 млн. чоловік. Провідні радянські демографи не орієнтувалися в ситуації, що може означати тільки одне – органи державної безпеки не давали їм зведених даних реєстрації природного руху населення. Відповідно, демографи не били на сполох і не розкривали очі владі на загрозу, яку ніс з собою майбутній перепис населення, і, тільки цим можна пояснити повторний “демографічний демарш” Й. Сталіна в грудні 1935 р.

Нездатність керівників перепису передбачити його результати була підтверджена й директором Центрального державного архіву народного господарства СРСР (нині це Російський державний архів економіки) В. Цапліним, який в його архівних фондах знайшов документ з цифрою очікуваних результатів – 180,3 млн. чоловік у Радянському Союзі в цілому [9, С. 180].

Однак, люди з найближчого оточення Й. Сталіна попередили його про небезпеку перепису населення 1937 р. і, навіть, порадили, як її пом’якшити. 27 червня 1936 р. ЦВК і РНК СРСР заборонили аборти (заборона трималася до листопада 1955 р.). Захоплене зненацька населення не встигло пристосуватися до нової ситуації. В Україні число народжень зросло з 766 тис. в 1935 р. до 1214 тис. в 1937 р. Проте, до останньої призначеної дати перепису залишалось обмаль часу, і заборона абортів мало позначилася на його результатах.

Напередодні та в день перепису 6 січня 1937 р. НКВС прагнуло, по-перше, не допустити, щоб хтось ухилився від обліку, по-друге, нейтралізувати духовенство, яке нібито намагалось завищити число віруючих і тим самим домогтися відкриття недіючих церков. Зверталась увага і на правильне зазначення національності кожної особи, оскільки управлінню держбезпеки НКВС стало відомо, що через чутки про наступне виселення із прикордонної смуги поляки мають намір приховати свою національність. Обліковців, обвинувачених у недобросовісності через неповність врахованих на їх ділянках осіб, негайно звільняли, а допущені недоліки виправляли.

Спецзведення з областей, передані до м. Києва за підсумками перепису, сповіщали про організованість цього заходу, а також про окремі ексцеси, що, однак, істотно не вплинули на його результати. Навіть одноосібників і сектантів, які намагалися виїхати із села чи відмовлялись називати свої об’єктивні дані, змусили пройти процедуру перепису.

1 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) і РНК звернулися до населення Радянського Союзу із закликом свідомо поставитися до перепису, який мав “виявити всьому світу мовою точних цифр величезні перемоги соціалізму”. Цього дня майже мільйон мобілізованих і підготовлених добровольців зробили попередній суцільний обхід населення, готуючись до критичної дати – ночі з 5 на 6 січня, коли мала бути врахована кожна наявна в країні людина. Союзні республіки повинні були не пізніше 10 січня відправити до м. Москва телеграфне донесення з сумарною цифрою переписаного населення. До 16 січня республіки повинні були відправити в центр перевірені дані з поділом населення за статтю, на основі яких ЦУНГО Держплану СРСР мав подати урядові найбільш важливі для загальнодержавного планування дані (загальну чисельність населення, його поділ по території і за статтю). У містах Москва, Ленінград і Харків почали працювати машинно-лічильні станції з більш ніж тисячею працівників на кожній, за

кілька місяців вони мали опрацювати всі дані Всесоюзного перепису [5].

Однак, 10 січня 1937 р. заступник начальника УНГО Укрдержплану Є. Кустолян у записці на ім'я І. Кравалю, надісланій разом з обов'язковим телеграфним повідомленням, вказав: “результати перепису в УРСР, судячи з попередніх даних, роблять цей матеріал абсолютно секретним”, оскільки, загальна чисельність населення України виявилася меншою, ніж за переписом 1926 р. [6]. Перепис не тільки не фіксував “перемоги соціалізму”, а викривав ретельно замовчувану демографічну катастрофу 1932-1933 рр. З цього моменту всі повідомлення про перепис у масових засобах інформації були негайно припинені, ніби його й не було.

Результати перепису, що спочатку був визнаний радянським урядом як зразковий, невдовзі були засекречені. Радянське партійно-державне керівництво зрозуміло, що старанно приховувана страшна правда про катастрофу 1932-1933 рр. може відкритися. З'ясувалося, що в Україні, на відміну від інших радянських республік, чисельність населення за десять років не просто зменшилася, а й серед усіх національностей СРСР негативною динаміка була лише в українців (84,7 % у 1937 р. порівняно з 1926 р.) і казахів (72,3 %).

Значну частину матеріалів перепису та багатьох людей, хто його проводив, було знищено, а названі обставини послужили причиною призначення нової дати перепису населення на початок 1939 р.

Винним за такі результати перепису призначили начальника сектору обліку і населення Управління народногосподарського обліку УРСР І. Вейцблїта, якого було заарештовано 29 березня 1937 р. Арештований назвав учасників “шкідницької” групи і серед них – О. Асаткіна (начальника Управління народногосподарського обліку УРСР, члена Президії Академії наук УРСР, директора науково-дослідного інституту економіки). Його заарештували 5 липня 1937 р. і добилися заяви на ім'я народного комісара внутрішніх справ УРСР із визнанням своєї участі в “контрреволюційній організації”, яка проводила “шкідницьку” роботу в галузі народногосподарського обліку в системі ЦУНГО [1]. Водночас дістали зізнання, що результати перепису по областях в Україні свідомо фальсифіковані.

Запрограмовані на приховування масової смерті людей від голоду та знищення відповідних документів, слідчі НКВС добилися від О. Асаткіна визнання своєї провини, яку він виклав, згідно з протоколом допиту, по пунктах: розшифрував розмір смертності в УРСР; розшифрував масштаби епідемічних захворювань, які досі ніде не публікувались; применшив розмір матеріального забезпечення молоді; розсекретив дані перепису населення у містах УРСР; навів дані, що “змазують” досягнення соціалістичного ладу, “по-наклепницькому” трактують рівень задоволення культурних потреб населення [3].

Надзвичайно цінними для встановлення точної кількості жертв Голодомору в Україні є цифри, названі О. Асаткіним під час допиту 25 серпня 1937 р. Хоча він змушений був інтерпретувати їх як доказ своєї шкідницької діяльності в галузі державної статистики й обліку, проте наведені фахівцем такого рівня статистичні дані можна вважати достовірними. О. Асаткін повідомив слідству, що до початку перепису він інформував ЦК КП(б)У про орієнтовну чисельність населення України в 35 млн. “Цю цифру я представив, знаючи, що підсумки перепису дадуть зовсім іншу картину стрімкого падіння чисельності населення, ніж це мало місце насправді. Я переслідував одну мету – підтвердити на Україні відсутність природного приросту населення. Тим самим, я хотів довести, що нібито існуюче зниження природного приросту населення є результатом неправильного курсу партії, який призвів до значної смертності серед населення України, головним чином на селі”. Далі О. Асаткін “зізнався”, що за підсумками “по-шкідницькому” організованого перепису з'ясувалося, що в Україні проживає не 35 млн., а 29 млн. 218 тис. осіб, а це навіть порівняно з переписом 1926 р. показує зниження чисельності населення майже на 6 млн. осіб [2].

Отже, всупереч волі Й. Сталіна та його уряду, розправа над учасниками перепису 1937 р. виявила сліди злочину, який ретельно приховували, знищуючи документи і людей, які володіли об'єктивною інформацією про втрати українського населення в 1932-1933 рр.

Правда про 1932-1933 рр. послідовно витравлювалася з пам'яті народу на генетичному рівні. До кінця 1980-х рр. про Голодомор за рішенням вищих партійних органів навіть згадувати

заборонялось. Для цього, зокрема, спростовувалися факти саботажу, сумнівів щодо справедливості хлібозаготівель з боку окремих партійних і радянських керівників низової ланки, замовчувалися факти незаконних конфіскацій селянського майна та збіжжя, насильницького позбавлення селян будь-яких їстівних припасів, наголошувалося на несприятливих погодних умовах, що не дали змоги виконати плани хлібозаготівель. Поза увагою суспільства залишалися і організатори Голодомору з вищих ешелонів партійно-державної влади, і безпосередні виконавці – партійна, радянська та господарська номенклатура, оцінка діяльності якої й донині потребує диференційованого підходу.

Сталінська заборона на будь-яку інформацію щодо голоду змушувала надто ретельних чиновників на місцях відмовлятися від реєстрації великої кількості смертей, тобто порушувати встановлені законом обов'язки. Коли смерть все-таки реєструвалася, вони вдавалися до фальсифікацій при заповненні графі, де вказувалися її причини. У зведеному звіті про результати обстеження постановки обліку природного руху населення, яке було здійснене співробітниками УНГО Держплану УСРР в березні 1934 р. в Україні та в інших регіонах, вказувалося, що “з характеру запису причин смерті особливо яскраво виявляється не тільки надзвичайно низька класифікація осіб, які приводять реєстрацію, але й їх надзвичайно недбале і безвідповідальне ставлення до цієї частини своєї роботи. Переважають такі причини: “старість”, “слабість”, “невідомо”. Як приклади безвідповідальності при записі причин смерті можна навести такі: помер від дамської хвороби, ліг відпочити й помер, або такий випадок, коли причиною смерті сорокап'ятилітнього чоловіка вказується старість та ін. Крім того, було встановлено наявність негласних вказівок – щоб на випадок заяви родичів померлого про те, що причиною смерті був голод, писати – “виснаження” або “невідомо” [4, С. 75].

Визначаючи число прямих жертв голоду, не треба забувати про іншу складову демографічної катастрофи – ненароджених. Оскільки голод зумовив зниження природного приросту населення в Україні з 662 тис. у 1927 р. і 644 тис. у 1928 р. до 97 тис. у 1933 р. і 88 тис. у 1934 р., то, ці, непрямі, втрати варто включати та вважати складовою частиною сукупних втрат.

Висновки. Отже, наявна інформація “репресованого” перепису населення 6 січня 1937 р. в архівних фондах України не дає змоги доволі детально простежити демографічну ситуацію та соціальні процеси в українському селі (загалом у державі, в окремих областях, серед окремих соціальних груп) впродовж 1933-1939 рр., так як його результати вже у вересні цього ж року були оголошені дефектними та на тривалий період засекречені, оскільки за його підсумками виявлено суттєве сповільнення темпів збільшення кількості населення СРСР унаслідок Голодомору 1932–1933 р. та масових репресій населення. Загальні матеріали перепису 1937 р. було опубліковано тільки на початку 90-х рр. ХХ ст.

Всесоюзний перепис населення 1937 р. лише довів адекватність реальній демографічній ситуації, на відміну від перепису 1926 р., який був опублікований в 56 томах і у світовій демографічній науці вважається класичним. Масштабний голод розпочався наприкінці літа 1932 р., досяг свого піку до початку весни 1933 р. та завершився на початку літа 1933 р. Саме за цей менш ніж календарний рік в Україні загинули мільйони людей. Кількість прямих та непрямих жертв Голодомору точно встановити не можливо, оскільки в жодному архіві в Україні та за кордоном не виявлено документів із точними даними про втрати населення України та інших народів СРСР в роки Голодомору. За оцінками вчених, найбільш постраждали від голоду тодішні Харківська і Київська області (теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська), на які припадає 52,8 % загиблих. Фактично голод охопив весь Центр, Південь, Північ та Схід сучасної України. У результаті з географічної карти зникли тисячі сіл. За підрахунками фахівців, під час Голодомору 1932-1933 рр. помер кожен п'ятий український селянин.

Актуальними напрямами подальшої розробки окресленої проблеми є дослідження та детальний аналіз процесу Всесоюзного перепису населення 1939 р. та висвітлення на його основі постголодоморної відбудови українського села та його соціального і культурного розвитку у другій половині 30-х рр. ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 43187-фп. – Арк. 26-27.
2. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 43187-фп. – Арк. 91-92.
3. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 30 (1951 р.). – Спр. 135. – Арк. 34-35.
4. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів: Збірник документів / керівник і упорядник Р.Я. Пиріг. – К.: політвидав України, 1990. – 605 с.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Ч. IV. – Од. зб. 6757. – Арк. 12.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Ч. IV. – Од. зб. 7163. – Арк. 17-19.
7. Комуністична партія України: з'їзди і конференції / Кер. авт. упор. В.Ф. Солдатенко. – К., 1991. – 478 с.
8. Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2007. – 424 с.
9. Рудницький О.П. Демографічні наслідки голоду 1932-1933 рр. в УСРС // Історія народного господарства та економічної думки Української СРС. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 23-31.

Билан С.А. Перепись населения 1937 г. как источник изучения истории украинского крестьянства в предвоенный период.

В статье сделана попытка осветить социально-демографические последствия Голодомора 1932-1933 гг. в Украине на основе анализа материалов Всесоюзной переписи населения 1937 г.

Ключевые слова: *Всесоюзная перепись населения 1937 г., исторический источник, достоверность статистической информации, демографические последствия, украинское крестьянство.*

Bilan S.O. Census 1937 year as a source for studying the history of Ukrainian peasants in prewar days.

The article attempts to highlight the social and demographic consequences of Holodomor 1932-1933 years in Ukraine based on the analysis of materials-Union census of 1937 year.

Keywords: *All-Union census in 1937 year, historical sources, reliability statistics, demographic effects, the Ukrainian peasantry.*

Одержано 1.11.2012.